

ADATOK KEMÉNY ZSIGMOND »ZORD IDŐ« CZIMŰ REGÉNYÉNEK FORRÁSAIHOZ.

(Harmadik és befejező közlemény).

VII.

A regény történeti egyéniségei közül mesteri ecsetvonással van megrajzolva *Werbőczy*-nek alakja, kit könnyen hívó optimizmusából csalódásai sem tudnak egészen tragikus haláláig felrázni. Ennek megérzékítése kedvéért viszi bele a költő az egykori nagy népszónok beszédeibe a naiv hiszékenységet, a mely már olykor a komikum határát érinti, s mint alapsajátságából belőle fejleszti ki bukását. *Werbőczy* regénybeli szereplésének egész folyamán érezzük, hogy fölötte a sors, a nemezis hatalma uralkodik, a mely nemcsak őt sodorja örvénybe, hanem egész környezetét, sőt magát a hazát is, a melynek megmentésén fáradozott. Talán senki sem kívánja nála jobban hazája szabadságát és függetlenségét, mégis kockáztatja, sőt első sorban ő dönti veszedelembé, mert az ő optimizmusa teszi még rövidlátóbbá környezetét. De Kemény nemcsak ezen az egy motivumon építi fel *Werbőczy* jellemrajzát, hanem több indító körülmény és szenvedély foly be tetteire. *Werbőczy* a legtöbboldalú jellemek egyike a regényben. Az optimizmus mellett ott van pl. a vallásosság, tudmányszeretet, hazafiság, önámítás, jóság és hiúság. Ilyen szellemi fegyverekkel látjuk aztán küzdeni őt az általános bomlás közepette mint a magyar kormány utolsó képviselőjét egymagára hagyatva az ország önállásáért, melyet legalább a magyar jogszolgáltatás föntartásával remél még föntartani és támogatni.

Kemény *Werbőczy* alakjának megteremtésénél sokat kölcsönzött Verancsicstól. Az ő jellemzése szolgált alapul *Werbőczy* egész regénybeli szereplésének megírásához. Nemcsak adatokat, hanem jellemvonásokat is vett át tőle. Pl. *Werbőczy* tulságos optimizmusa sem költői fictio, hanem, mint az alábbi idézetből látni fogjuk,

történeti alapja van Verancsicsnál, a kire különben maga a költő utal, a midőn Szolimán basa lakomájáról beszél, melyet ez Werbőczy tiszteletére adott. Werbőczinek jellemrajzához, melyet Verancsics ad róla, a regény megfelelő párhuzamos helyeit igen nehéz volna összeállítani a regény egész folyamán való gyakran megszagott szereplése miatt; de a ki e szereplésnek összképét figyelmesen átgondolja, Verancsics közvetlen hatását reá alig tagadhatja. Olvassa el pl. bárki a regényben a 158—176. lapokat, a hol azt mutatja be a költő, mint igyekszik rábeszélni Werbőczy a tanácsosokat, hogy teljesítsék a szultán kívánságát és vigyék le a királyfit a török táborba, legott meggyőződhetik ezen állítás helyességéről; mert Verancsics szintén ugyanezt az elvakult bizalmat a szultán iránt rója meg Werbőcziben. Különben az összevetés kedvéért Verancsics egész jellemzését idézem Werbőcziből, a mely a Jovius püspökhöz írt történeti érdekű levélben található meg.

»Vir enim erat potenti eloquentia et autoritate gravissima, eaque jamdudum primaria. Ceterum ingenio pollebat magis nudo ac simplici quam vetusto atque versatili, a pravitate autem nemo ea tempestate ordinis illius alienior. Ideo malignitati quoque turcicae nimis constanter crederat. Porro ter orator ad Solimanum missus, quicquid Joanni cum eo tyranno amicitiae, societatis, foederumque de toto regni statu ac de filiorum successione intercesserat, si quos aliquando suscepisset, post scilicet Hieronymum Lascum celeberrimum virum, qui primus hiisdem vinculis jecerat fundamenta, solus id ipse Verbucius agitaverat et transegerat, Quare confisus integerrimus senex juramentis ac diplomatibus Turcae, plus quam decebat barbaro, cui Christiani vel ex Maumetti lege nominatim dati sunt pro hostibus iisque quum fidem frangere tum eosdem juramentis fallere impune licet, constantissime pro fide Solimani disseverat, ac ferme solus persuaserat secure descendendum esse ad Solimanum. Unde misero et mors postea celerius illata. Quoniam jam sequuta perfidia tyranni, Budam designatus ad dicendum jus gentile popularibus, liberius eundem coepit detestari ac sese eum esse dicere, cui nisi magnifice de fide ejus praedicanti fuisset creditum, Buda, regni caput, non concidisset. Vix enim in officio duobus mensibus expletis, intra triduum ex dolore intestinorum, quem in convivio passae Solimani, qui primus Budae praefuit, contraxerat, naturae, non sine hausti veneni suspicione concessit.« (186.)

Azonban Werbőczy végnapjainak és halálának rajzában már kézzelfoghatóbban bizonyítható be Verancsics hatása. Werbőczy öröme Szolimán basától nyert elégtételen Elemér erőszakos megöletése miatt, a melyben ő a magyar jogszolgáltatás diadalát látta; a basa lakomája, a melyet ez Werbőczy kiengesztelésére adott, Werbőczy vallásos áhitata, a mely még a lakoma után is templomba készíti; halálának körülményei; a mérgezés gyanuja, mind olyan vonások, melyeket Kemény onnét vett. De hát beszéljenek maguk az idézetek.

»Ha Verancsics Antal püspök nem írta volna meg, alig hinnők, hogy a Korán rendelete ellenére Szolimán basa fényes terítékű és ízletes étkekkel ellátott lakomáján sok pohár bor ürttetett a török császár jólétéért és különösen a magyar nép boldogságáért. A basa köszöntött Werbőczire, Werbőczy a basára, s csak a janicsár csapat vezére, mint ó-divatú török, forgatta csodálkozással szemeit a víg czimborákon. (439.) Werbőczy győzelmű mámorral és bár nem víg kedélylyel, mert Elemér elvesztése után a jámbor öregnek örvidenie nehéz lett volna; de legalább a közügyek iránt megnyugtatta távozott a basától... Midőn szolgálai a tornáczlépcsőre leemelték, nehezebbnek gondolták mint eddig volt. (442.) Nemsokára gerinczében is kezdé a hideget érezni, ... halántékai élénken dobogtak, szeme sugárzóbb és homloka forró lett. (Ezután Werbőczy házi kápolnájába ment.) Hosszas volt az istentisztelet, hideg a lég, s midőn Werbőczy ágyába lefeküdhett, valóságos láza volt. Másnap, bár semmi határozott kórjelenség nélkül, bágyadt és gyöngé. (423.) De éjjel a szerencsétlen beteg feje, nyaka, teste dagadni kezdett és kékült. Uram, szólt ekkor suttogva (az orvos), mint hallám, a török laktanyákon csodálatos betegség ütött ki, melynek kórjelei csalódásig hasonlítanak a mérgezéshez; de én mint orvos mégis oly tökéletes mérgezést látok itt, melyet ekkora szolgálai hűséggel semmi ragály nem utánozhatna.« (445.)

Magáról a ragályról pedig ezt írja Kemény:

»A ragály egészen a mérgezéshez hasonlóan látszik. Előbb a beteg beleit fájlalja, aztán hangja el, teste földagad, mint a tömlő. A ragályos végre idomtalan hústömeggé válik, melyhez a száj, szem és körmök kívülről látszanak odabiggyesztve. (438.) Az új nyavalya oly tökéletes alakban egyiknél sem fejlődött, mint méltóságos Werbőczinél. A budai nép pedig értesülvén a nagy csapásról, tódulni kezdett az udvarba. Ekkor a basa rendeletéből török strázsák vették át a ház kapujának őrzését, s viaszoríták az összesereglett tömeget. (446.) (Werbőczy halálos ágyán Turgovicscsal beszélgetve mondá:) Ha temetésem szükséges szertartások nélkül történnék, mondass árva lelkemért miséket... Nem mulasztom el (válaszolt erre Turgovics). Egyébiránt a basa nagy pompával fogja nagyságodnak megadni a végtisztességet, mert azt fitogtatja, hogy tisztelője és jó barátja volt. (447.) A szózatot ajak, mely hajdan egész országot birt lelkesedésbe hozni, a kór szigorú fejlődési folyamata szerint, már akkor elvesztette a hangot. (448.)

Az itt összeállított részei a regénynek mind Verancsicsra vezethetők vissza; de azért a szempont, a mely szerint felfogja a költő a tényeket, megadja az eredetiség színét Werbőczy alakjának, a ki valódi tragikus hőssé lesz, a midőn belátva eddigi tévedését halálos ágyán, egy gyászosan befejezett élet végperceiben e szavakkal hirdeti téves politikájával együtt a saját bukását: »Tévedéseimnél is nagyobb kinokat szenvedek, ha halálom erőszakos volt, tanulságul szolgálhat azoknak, kik természetelleni szövetségekre biznak« (447.). Most pedig az összevetés kedvéért lássuk Verancsics adatait:

Paucis diebus post, quod ex usu saepius alias fecerat, passa eum ad solenne epulum apud se invitavit. In eo convivio, quum splendide et magnifice fuisset habitus, merique pro incolumitate caesaris, pro fortuna Joannis filii, et pro fausto statu Hungarorum fallacibus precationibus fuisset exhaustum, Verbucio toxica propinata, quae statim saevirent et ad praecipitem mortem adigerent, priusque quam ad caesarem expedisset querimonias desisset vivere. Et prope palam egere omnia, nec tanti, tamque nefandi facinoris notitia vulgi declinata. Eo die, quo satis de tempore domum reverterat, nocte etiam insequenti nihil prorsus doloris in se sensit, forte ideo, donec per totos artus effusum virus perniciosius evaluisset. Secunda luce torminibus intestinorum coepit cruciari, ac paulatim, antequam vesperaceret, vox ei consopita, tantoque tumore corporis oppressus est, ut neque capitis, neque colli, neque manuum, neque pedum, digitorumque sua forma constaret; utrem totum seu potius massam carnis dixisses, quam humanum corpus, quum ad haec et os, et oculos, et unguis non inibi natos sed aliunde appositos quilibet judicasset. Stupor omnes et commiseratio hauserat, tacitique ii qui ei aderant, Turcae perfidiam et credulitatem abominabantur. In hunc modum acto et die tertio, quum jam dudum turcica custodia, a passa missa, portae domus ejus obsiderentur, qua turba prohibebatur, numerosa enim confluebat, ad spectandum tam atrox facinus, ne magis, quod nequiter perpetraverant, divulgaretur. Proximis tandem tenebris, vigilia circiter secunda vitam efflavit, curatum pro nostro ritu ad sepeliendum corpus omni diligentia . . . Honore postremo sepulturae ac pompa exequiarum non caruit, justa illi non aliter persoluta sunt religionis nostrae instituto, annuente passa, ut etiam e vicinis pagis ac municipiis accerserentur sacerdotes, quicumque proximae cladis superfuertant, quam si nullius hostis Buda vulnus accepisset.« (190—192.)

VIII.

A regény eddig bemutatott szereplői mind történeti egyéniségek voltak, azonban ezek mellett vannak kigondolt alakok is; sőt maga a mű főtárgya, *Komjáthy Elemér*nek viszonya a Deák családhoz szintén költött. S Keménynél nem szokatlan az az eljárás, hogy történeti regénye számára maga gondol ki valamely eseményt és aztán beleilleszti abba a korba, a melyet festeni akar. Elemérnek és Deák Dórának kigondolt szerelmével is így tesz, belehelyezi Magyarország kettészakadása korába és ezen országos bomlás megdöbbentő tragikumát művészileg szövi össze főhőse tragikumával, s egyiket a másik magyarázójává teszi. De Kemény kigondolt alakjai sincsenek történeti mag hijával. Elemérnek is van történeti alapja; halála körülménye történeti tény, a mely adat egy pár jellemvonással elég volt neki arra, hogy valódi egyént csináljon belőle és a kort is jellemezze vele. Bár Elemér szereplése egészen beleillik a regény korába, egész lelkülete és gondolkodásmódja azonban inkább valami Mátyás korabeli leventére emlékeztet, miként előbbi családi élete is ezt a kort példázza. A költő Elemér szármá-

zását és előbbi életviszonyait bizonyos érdekkeltő homályba burkolja; többet sejtet mint a mit elmond róla. Származásáról ugyan a két Deák testvér, a kiknek udvarában mint a szép Dóra ének- és lantmestere tartózkodik, a regény folyamán többször tesz említést; de mindössze csak annyit tudunk meg felőle, hogy jobb családból származhatott, s inkább Werbőczyhez való viszonya és egyéb jeles tulajdonai tették őt kedvessé. Minderre vonatkozólag Kemény Verancsicsból kölcsönzött adatokat, a mint az alábbiakból látni fogjuk.

Elemér származásáról pl. ezt mondja regényünk:

»Büszke, délczeg fiú. Talán nem is származott rossz családból. Pista bátyád haragszik, ha Elemér születését ócsárolják.« (105.)

Werbőczyvel való összeköttetését pedig azzal motiválja, hogy ő váltotta ki Elemért a török fogságból. S erről a regényben többször esik szó. Bizonyos dicsekvéssel mondja a két Deák testvér:

»Ürítünk, még pedig körömig serleget, az istentelen pogányok börtönéből szerencsésen kiszabadult Elemérért, a kit a mi nagy rokonunk, Werbőczy váltott ki.« (12.)

Ugyanezt még a 23. és 311. lapokon is felhossa a két öreg. Mind a két tényt Kemény Verancsicsnál olvasta. Így Elemérnek és Werbőczynek bensőséges viszonyát abból a történeti adatból fejti ki, hogy Werbőczynek szokása volt a török fogságba került magyar ifjak közül többeket kiváltani a saját pénzén. Midőn Verancsics Werbőczynek ezen nemes vonását feljegyzi ugyanakkor említést tesz egy jó nemes családból származó ifjúról is, a kit Werbőczy kiváló tulajdonaiért és a török nyelvben való jártasságáért később magához vett és gyermekeként szeretett. Különben hadd beszéljen maga Verancsics:

»Verbutius quotannis fere ex Turcia captivos, quorum facultas offerebatur, aere suo redimebat, interque captivos, quos legatione proxima Constantinopoli redemptos, indultu caesaris in libertatem quoque asseruerat, unum non ultimo nobilitatis loco natum honesto apud se muneris praefererat, quod ad genus in homine virtus quoque et ingenium gerendis rebus accesserat.« (I. 187.)

Elemérnek, a regény szerint, Werbőczy szolgálatában fontos hivatása volt. A török nyelv ismerete képessé tette őt, hogy biztos értesülést szerezzen a törökök szándékairól; s Elemér közéleti szereplésének ezt az indokát Verancsicsnál szintén feltalálhatjuk, a mint alábbi két párhuzamos hely igazolja.

A regényben ezt írja Werbőczy-Elemérnek:

»Okvetlenül szükségem van rád, kit nyelvismereted alkalmassá tesz mind arra, hogy ellenségünk szándékairól pontosabban értesülhess, mind pedig arra, hogy Rusztán basával a szultán színe elébe juttatandó előterjesztésemet lefordíthasd.« (312.)

Miként Kemény (v. ö. 426. l.), úgy Verancsics is ezt a tényt hozza fel Elemér megöletésének indító okául, az idevágó részlet egyébként így hangzik:

»Cur autem hominem illum legitime redemptum et caesaris etiam indultu libertati suae restitutum tam furibunde saeva gens extinxerat, ea causa est, quod apud nos gnaros linguae ac morum homines non facile ferant, suspicantes semper ne doli ac technae, quibus nobiscum agunt, subinde detegantur, minusque illis procedat, quicquid in nos machinentur.« (I. 192.)

Az a részlet, a mely után Kemény Elemér megöletésének körülményeit megírta, egész aprólékosan feltalálható Verancsicsnak Joviusához írt s már többször idézett castigatiójában. Nehogy a forrás összehatását az olvasóra elvesztse, a párhuzamos idézeteket nem szétdaraboltan s a regényben szanaszét talált megegyező részletek mellé állítva adom, hanem a forrás összefüggő szövegének megfelelően, a regény idevágó részleteit is mozaikszerű összeállításban együtt próbálom ide igatni.

»Másnap reggel 9 óra előtt már megtelt Werbőczy udvara polgárokkal, mesterlegényekkel, sőt pórnéppel is. Ezek mind a nagy férfiú kíséretéhez akartak csatlakozni. Később megérkezett a budai hatóság majdnem teljes számban. Már az aranyos hintóba a nyolcz világos szürkét kezdték fogni, midőn Turgovics is megjelent a magyar főtörvényszék biráitól kísérvé. (421.) Csakhamar szabály szerint sorakozott a kíséret. Hátul néhány fegyveres hajdú. A fogat előtt néhány lépés távolosságra az irnokok, Elemértől az irodaigazgatótól vezetve, foglaltak helyet. (422.) Egyszerre zaj, kiabálás támadt. Werbőczy nagy rémülettel hallá e kiabálások közt e szavakat: gyilkosság, rablás. Most Turgovics jelenté (Werbőczynek): Jelentem alásan, hogy a spahik számosabban jöttek tisztelegésre mint eddig, s nem látván hintónkat, a találkozási helynél tovább jöttek és épen midőn kíséretünk eleje a Szent-György térnek kanyarodott, előrobbanván, tőlünk elvágták Komjáthi Elemért és körülfogták. Ekkor a spahik vezére lepattant lováról s példáját mások is követték. A lóháton maradt spahik pedig kört¹ alkottak. A vezér most üstökön ragadta Komjáthi Elemért, míg kettő lábát fogta, s őt közérővel a levegőbe emelvén egy lapos kőhöz vitték, s ott letépvén nyakkendőjét, s fejét arcczal a kő közepére illesztvén, előállott egy nagy szerecsen, mint bakó és éles bárdjával menten kettészelte a nyakát, úgy hogy az üstökön tartott fő a vezér kezében maradt. (423.) Gazság, alávaló gazság — kiáltá Werbőczy fölajdulva, mellét kezével csapván, s küzdve a szavakkal és lélekzésével. (424.) S parancsot adott a hintójának a visszatérésre. S midőn Turgovics mérséklésre inté őt, a basa hirnöke érkezett meg, kérvén ura nevében, ne gondoljon a történetekkel, jelenjék meg törvénykezésre, s fel se vegye gonosz szolgájának halálát, ki azt megérdemelte, mint a basa bővebben ki fogja fejteni. (425.) De (Werbőczy) haza ment s mondá, hogy addig a kozügyektől távol tartja magát, míg vagy (Szolimán basa), vagy a szultán teljes elégtételt nem ad. (426.) . . . A magyar kadi

(Werbőczi) útra készül, mondák. Már a drágább szöveteket, arany és ezüst edényeket, gyertyatartókat, kereszteteket és képeket a termekből eltávolították. Most a butorokat kezdik mozgatni. (429.) . . . Rendelé a basa : Menjen el csauz agánk diszöltözetben méltóságos Werbőczi uramhoz, s fejezze ki sajnálkozásunkat távozása iránt, melyet mi gátolni nem akarunk, de megváltoztatni szívünkben óhajtánánk. Titkára kivégeztetése óhajtásunk ellen történt, bár magaviselete iránt csoportos kifogásaink voltak. (434.) Werbőczi lakásán nagy rendnek és zavarnak voltak okozói a jámbor törökök. Ugyanazok, kiknek földig őrő hajlongásait a diszhintóban ülő Werbőczi észre sem vette volt, szorgalmas hangyaként zsbongták körül a magyar főúrnak udvarra és utczára kihordott, s részint már szekerekre rakott pogyászait s elüzvén onnan a szolgálgyerekeket, a házba magok hátán kezdik azokat visszaczipelni. (440.) Most pedig csauz agánk menjen méltóságos Werbőczihez, jelentse ki neki, hogy föltételeit elfogadtuk. Werbőczi nem is álmodhatott akkora diadalról. Fia halálát alig sajnálná inkább mint Elemérét; azonban mekkora elégtétel volt a magyar törvénykezés megmentése és a gögös Zulfikár lealáztatása. Beült tehát a diszhintóba; de az önkéntesek (t. i. kísérek) sehol sem jelentkeztek, s Buda városa a mult alkalomkor úgy megalélt a kíváncsiságot, hogy fejét az ablakon senki sem dugta ki.« (436.)

A regénynek itt közlött részletei csak azt mutatják, a mit a költő Verancsicsból kölcsönzött. Az összevetés után ebből nyilván láthatjuk, hogy Werbőczi ragaszkodása a magyar jogszolgáltatáshoz, a melyet egyedül tudott megmenteni nemzete számára; merész fellépése a török erőszakoskodás ellen; az elégtétel sürgős követelése kedvelt hívének meggyilkoltatása miatt; a török főurak alattomos ravaszága, mind olyan vonások, melyeket készen kapott, úgy Elemérnek Werbőczihez való viszonyában Keményre egy pár mellékes vonáson kívül csak a színezés feladata várt. Az alap, a melyen Elemér alakja felépült, így hangzik:

»Die quadam censeno curru, nam interdum podagra laborabat (t. i. Werbőcziről beszél), nec alioqui etiam propter jam inclinatioem aetatem poterat equitare, in consilium ad passam ius dicturus solito more pergebat. Quamque propius passae domum accessisset, frequenti clientum suorum stipatus famulatio, praetoriani passae, uti ex officio soliti erant quotidie domini iussu insignem virum excipere, plures tunc, quam alias consueverant, occurunt turbidi, Verbucioque nec salutato, extemplo in eum captivum irruunt, crine comprehendunt, collumque, expedire iussum in medio vico, horrentibus aliis et in stuporem versis, capite plectunt. Inde citi, ne verbum quidem eloquuti, ad praetorium revertuntur. Verbucius vix rumore rei excepto, quum jam prostratus iaceret miser ille, prolato e curru capite, quidnam esset turbarum perquiri, quippe qui neque vel cogitare unquam e tanto scelere potuisset. Verum occisi demonstrato capite hic, illic cadavere, causaque prorsus omnibus ignorata, edito graviore in coelum gemitu, manuque illisa pectori, Turcovium, qui eo anno praetor urbanus erat, uti jam diximus, et penes currum eius gradiebatur,

intonat, exclamatque rem male agi, curru statim circumacto, qui VIII. equis vehebatur, domum repetere instituit. Vix ex eo vico excesserat, accurrunt novi nuncii, et quidem alii post alios, iubent bono esse animo, ad passam revocant, scelerati servi casum parvi pendat, rem eius salvam, suosque reliquos omnes procul a discrimine esse, nec scelerati servi casum magni ducendum, intellecturus a passa mortem meruisse; et puniendos esse etiam sine quaestione qui produnt caesarem. Diu ille reverti obstitit, magisque furore ob iniquitatem perfidorum agebatur quam pavore; subinde in medio foro clamitans indignum facinus, iusque et ordinem perverti violentorum audacia, ignorare eiusmodi caesarem, iustissimum principem, praetores eius sceleratos et nequam esse homines. Tandem ab amicis repressus, et alioqui ipse etiam pro sua prudentia altius expenso negotio, veritus scilicet ne in se quoque inceperetur vis intendi atque ad passam indignius raperetur, celeriusque etiam de se statuatur, quod paulo post evenerat, obsequutus est. Sed ubi ad consessum venit, quamvis assurxisset illi passa cum caeteris senatoribus, blandoque simul atque honorifico alloquio, ut assideret, hortaretur, respuit tamen mira audacia, animoque plus quam senatorio, et dixit: se nec sedere prius, nec quicquam aliud acturum, quam ei ratio redderetur, quare occiderint famulum suum, iusque de nece illius hominis innocentissimi administraretur, summa id cum sua dignitatisque suae iniuria perpetratum. Hic quam ob iustissimum dolorem temptare sibi nequiret, prorumperetque in verba, quibus plane haud parum viderentur et passa et sui assessores erubescere, utrinque caeperunt in iram succendi, praesertim quod Verbucius nulla Turcarum festivitate, nullisque blanditiis leniri ac sedari poterat, quandoquidem neque causae tales de interfecto homine afferebantur, quae satis idoneae fuissent visae ad eam necem excusandam. Eoque tunc nihil aliud ea de contentione transactum, quam quod ab iis iratis iratus ille discesserat. Et quum de gradu abiens descenderet, inclamasse quosdam fertur execrantis in morem nomine nominato, quamquam asperius de integritate illorum questus. Postero die, quum passa caesaris indignationem pertimescebat, cuius aequitatem et munificentiam crebro quum in se et gentem Hungaram, tum in filium regis et Budenses cives ingeminaret et extolleret queritando Verbucius, denunciaretque palam, id iniuriarum se nunquam passurum, nunquam Budensi passae in subditos caesaris tantum licentiae traditum, nec diu crudelem hominem eo loci dominaturum se vivente, submissi qui Verbucium placare conarentur, pollicerenturque illi de se in ea re omnia quaecunque exoptasset. Frustra tamen conati, quum Verbucius expedire currus, caeteraque omnia rerum domesticarum colligere et ad abundum Buda parare famulis praecepisset, iamque instructa cuncta et in praecinctum apposita. Ecce a passa advolant insignes viri, aliique eum quam suavissimis vocibus et apparatis argumentis possunt, detinent et dehortantur a discessu, alii exoneratis curribus, suis ipsorum tergis suppellectilem, rejectis longe pueris, in domum referunt, Verbucioque omnia pro voto deinceps futura apud passam Solimanum pollicentur, modo id solum errati ejus, quod jam commissum erat, aequo animo ferre voluisset, nihil ultra neque in suos peculiare homines, neque in

reliquam plebem christiani nominis passam perfecturum sine ejus consortio atque consilio. Delinitus his Verbucius, rediit cum passa in gratiam, quamvis simulanter magis quam vere; nec enim secus poterat, quum clandestino praecepto magni Turcae sub summi honoris et libertatis nomine egregie captivus erat.« (I. 187—190.)

Elemérnek szerelmi regénye Deák Dórával már tisztán a költő fictiója; de annyira össze tudja ezt olvasztani az ő való szereplésével, hogy e regényes viszony valószínűségében sem kételkedhetünk. Sőt egy analog tény felemlítésével esetleges ellenvetésünknek is útját szegi: t. i. miként lehet az, hogy Elemér kétes származású, szegény lantos létére viszonszerelemre mer gondolni az előkelő és szép Deák Dóra részéről? A szigorú logikájú költő azonban nem hagyja figyelmen kívül ezt a jelentéktelennek látszó, de abban a feudális korszakban nagyon fontos körülményt sem. S ebben a dologban is Verancsics jött költőnknek segítségére, a ki egyik munkájában, melyet Athinai Deák Simonról (v. ö. I. köt. 153—161. l.) írt, a többi közt felemlíti, hogy az, bár paraszt szülők, Batthyány egyik jobbágynak gyermeke volt, mégis kiváló tulajdonai folytán országnagygyá lett és főrangú családba házasodott. A regényben ugyanerre az esetre hivatkozik Elemér is, ki szintén alárendelt szerepet visz a Deák-családban. Ezért enged oly könnyen Dorka néni rábeszélésének s lantos létére a táborba megy, hogy a harcmezőn esetleg kitüntetvén magát, érdemessé legyen Dóra kezére.

Egyébként Elemér idevágó szavai így hangzanak:

»Hallottam azt, hogy Athinai Simonnak atyja Batthyány jobbágya volt, míg ő országnagy és főrangú családban házasodott.« (54.)

E szavak megegyeznek azzal, a mit Verancsics mond:

»Is Simon ex utroque parente Athinae — quae arx Bathianorum est — rusticus natus, a primis annis, relicta paterna casa, sordibus agrestibus, scholas ad juveniles usque annos frequentavit, hinc Deakus hungarice, latine literatus appellatus . . . Mox et in optimum ordinem relatus, magnifici quoque titulo positus est.« (154—155.)

Szóval Elemér előtt Athinai Deák Simon sorsa elég tanulságú szolgálhatott, hogy az igazi tehetségeknek alacsony származásuk ellenére a feudális korszakban is lehet reményük maguk erejéből nagygyá lenni. Ebből a gondolatból fejlesztette ki a költő Elemér és Dóra szerelmét s Elemér feltörekvő ambícióját. Szerencsétlen véget ért pályájának tragikumát pedig a regény sötét világnézete magyarázza meg. Elemér végzete egészen más természetű mint Werbőczié, s csak annyiban közös vele, hogy ennek vészes közelsége lesz az ő romlása is. Őt a szerelem és a hála viszik Werbőczi udvarába, a hol célját legkönnyebben véli elérhetni. A való és költött szálak illetően összehozása a költőnek alkalmat adott, hogy a regénynek sötét politikai tanulságát Elemér szereplésében átvigye a magánéletre. Ő is, mint Kemény legtöbbször alakja, a regény

tévedéseinek tragikumát példázza. Gyöngédsége sodorja vesztébe, a mikor Barnabást, a regény e démoni alakját, oltalmába veszi, a kivel a Deákék révén közös sors köti össze, s a ki szerelmében vetélytársa is. Barnabás diák gonosz hajlamai Elemér oldala mellett már-már kezdenek jóra válni, a mikor véletlenül nyomára jön annak, a mit Elemér eltitkolt előtte, t. i. hogy az ő törekvéseinek is titkos rúgója Dóra szerelme: a féltékenység démona felébred benne, s hóbortos lelkét véres bosszúra sarkalja mentora iránt, s addig nem nyugszik meg, míg mint Hamzsabég Elemér hóhérjává nem lesz.

IX.

Barnabás diák Kemény képzeletének igazi démoni szülőtte. A török dúlások korszakában is az emberi vadságnak elrettentő példája Dorka előbbi életsorsával együtt. És mégsem lehetetlen alak úgy, a mint lélektanilag megindokolja Kemény, sőt hóbortos vadsága a korviszonyokból megérthető jelenség, ha családja és születése körülményeit is figyelembe vesszük, a melyet elég körülményesen beszél el a költő. Családja borzasztó története bármily valószínűtlen mesének tessék első tekintetre, történeti alappal bir. Ugyanis a költő azon megjegyzése által, hogy »oly igaz történet ez, hogy krónikába is följegyzik« figyelmessé téve, sikerült a történeti alap nyomára jönnöm. E szerint nyilvánvaló, hogy Dorka elbeszélése Barnabás családjáról egészen megegyezik azon történettel, melyet Istvánfi az ő históriájában Alibég és Kinizsi egy kalandjával kapcsolatban beszél el.

A két párhuzamos helyet összevetés céljából itt közlöm:

»Én Devecsery Dorothea vagyok (mondja Dorka magáról), s anyám a hies Mihál bég családjából származott, ki Szerb- és Bosnyárország leghatalmasabb hercege vala, férjem Csepi András a Miczbának utódja volt. Atyám vára, hol férjem is, míg élt, lakozott, a Duna balpartján feküdt, Péterváradhoz közel, s testvérem férjének a vára Szendrővel, hol Mihál bég unokája, mohamed hitre tért Ali parancsolt, egészen átellenben. Kinizsi Pál, ki évek óta esküdt ellenségünk volt, a mély béke idején a fekete seregből 3000 emberrel átkelt a befagyott Dunán, s tudván, hogy a dúsgazdag Ali Szendrőtől eltávozott, véletlenül meglepte a hies várat s mielőtt a török őrség fegyvert foghatott volna, elfoglalta. A fekete sereg minden férfit legyilkolt, a roppant kincset és drágaságokat elharácsolá. Kinizsi csak azon bosszankodott, hogy Ali bég nőit, kik egy titkos ajtón menekültek, nem ejtheté rabul. Másnap Ali visszaérkezvén, 8000 katonával Kinizsi után indul; de midőn a Dunához ért, látta, hogy már megengedt az idő, s a jég zajlani, szakadozni kezd. Kinizsi üldöztetés nélkül vonult Pancsovába, melynek parancsnoka az én nővérem férje s Barnabás atya volt... A kegyetlen férfi azzal vádolá néném asszony sogorát, hogy rokonával, Ali béggel titkon czimborál, s kezére akarja játszani Pancsovát, s hogy ő ezért volt kénytelen Szendrőt a béke idején megtámadni. Kiszemelt csapattal vendégként szállt hozzá, s midőn elő-

intézkedéseit megtevé, levetette az álarczot, a váruat elfogatá, megsütteté mint a kost. Azokat pedig, kiket a hazaárulási bűnben részeseknek tartott, kényszeríté, hogy húsából egyenek.« (370—1.)

Kemény ezen elbeszélésének forrása Istvánfi Miklós »Historiarum de rebus Ungaricis libri 34.« cz. munkája II. könyvének következő részlete:

»Sub idem quoque tempus brumalium dierum, adstrictis glacie fluminibus, Paulus Quinisius, aliquid tentandum natus, copias praesidiariorum militum ad speciem iusti exercitus collegit. Rege praetorianas turmas cohortesque submittente, Danubiumque traiecit, ac maiorem partem copiarum, versus Samandriam excurrere, agrosque longe lateque vastare iubet, ipse cum tribus millibus hominum ad ripam Danubii, multis exstructis ignibus castra locat. Illi proxima castella, in quibus Alibegus Samandriae praefectus, ex Mihabegorum familia oriundus, vir domi militiaeque clarus et opulentus, coniuges liberosque et preciosiorem suppellectilem habebat, cum adiacentibus oppidis nec opinato aggressi, tanta adhibita celeritate ceperunt, ut Turcae spatium arma capiendi, seque tuendi non habuerint, nostrique captis aut ad unum interfectis omnibus, utroque castello, exiguo tempore interiecto, potiti sint. Unum ad summam militum laeticiam cumulandam defuit, quod filii ac coniuges Alibeghi, per occultam aversae, portulae semitam deducentibus Eunuchis eorum custodiae praepositis, sub tumultu feliciter profugissent. Incredibilem in his castellis ac vicinis oppidis vim praedae fuisse repertam ferunt, ex eaque aequali divisione distributa, universi milites, praefectique, pecunia, vestibus, armis, equis, pecore, captivis, caeterisque id genus rebus abunde expleti, nullo accepto ab hoste detrimento domum redierunt, Alibegus postero die cum octo millibus equitum, ut praedam extorqueret, iniuriasque ulcisceretur, nostros insecutus fuit; sed quum iam antea eos in tutum se recipisse, glaciemque e vestigio dissolutam comperisset: fremens ac fredens, sibique ac fortunae iratus Samandriam reversus est. His rebus peractis, ac incolumi reducto exercitu Quinisius quum Turcarum venisset, ab iis, qui custodie civitatis arcisque praeerant, intellexit, nonnullis de prodenda Turcis arce, consilia cum Alibego nefarie communicasse. Nec mora, inplacabili in proditores odio incensus, acerbissimis habitis inquisitionibus, omnes caepit: ac in convictos confessosque, teterrima nec unquam antea ab ulla hominum memoria audita suppliciorum genera exercuit, scilicet ut instar vervecum ignibus tosti, a sociis meditati criminis mandarentur.« (31.)

E részlet felhasználása nélkül Barnabás alakja érthetetlen lett volna, így meg érdekes bepillantást nyújt a költő Barnabás és Dorka lelkivilágába. Kemény Barnabás lelki életének káros fejlődését a lélek-bűvár és idegpathologus szigorú logikájával visszaviszi embriokoráig, midőn vele teherben lévő anyja férjének megsüttetése láttára eszét veszítve télvíz idején otthonából, a biztos veszedelem elől, elmenekül; a kiállott izgalmak és a meghülés beteggé teszik, a melyből testileg felépül ugyan, de elméje elborúl s így szüli meg gyermekét, Barnabást s aztán nemsokára meghal. Most már gon-

doljuk el, hogy ha az ilyen körülmények között született s terhelt idegrendszerű gyermek lelkét később olyan káros erkölcsi hatásoknak teszik ki, mint azt Dorka Barnabással tevő, minő erkölcsi szörny fejlődhetik ki abból. S Barnabás kegyetlenségre hajló természetét nemcsak tragikus családi multja, az átok és bosszú folytonos ébrentartása és szítása növelték a legmagasabb fokra, hanem táplálékot talált a korviszonyokban is. Ilyen összehatások alatt született meg Barnabás alakja, a melyet Kemény szigorú történeti hűségre való törekvése aligha teremt meg, ha Istvánfinál a fönt leírt történetet nem olvassa.

X.

A két öreg *Deák testvér*, Dániel és István, úgy a mint a regényben szerepelnek, költött alakok; a kor tehetetlenségét ábrázolják. A mult dicsőségének és a maguk vitézségének emléken élősködnek. S a mennyire harczképtelenek maguk, épen olyan tehetetleneknek bizonyulnak akkor, a mikor veszély idején segíteni akarnak pártfeleiken az által, hogy a félszeg Barnabás diákot, kinek kezében sohasem volt fegyver, küldik el maguk helyett a táborba harczolni. A Deák-családnak Werbőczivel való atyafiságos viszonya azonban történeti alappal bír. Werbőczy ugyanis anyai ágon a Deák-családdal közeli rokonságban állott, a mint azt Horvát Istvánnak: »Levélygyűjtemény Verbőtzi István emlékezetéhez« cz. becses oklevélgűjteményéből megtudhatjuk. S valószínűleg Kemény, ki történeti regényeinek készítésénél minden fontosabb forrásmunkát felhasznált, ezt is forgathatta; bár nincs kizárva, hogy egészen más forrás nyomán dolgozott, melyhez nem volt módomban hozzájutni. Erre vonatkozólag mindössze csak a valószínűséget állapíthattam meg, mert kézzelfogható bizonyítékom alig van. A regényben a Deákok és Werbőczy rokonságáról hatszor történik említés (v. ö. 9., 12., 18., 23., 100., 278. l.), s a 18. lapon Kemény a Deákok és Werbőczy rokonságát említve donationálisokról is beszél, a minőket a fent idézett könyv több ízben közöl. E rokonságról azonban a legvilágosabban a regény 100. lapján beszél, a midőn többek közt azt mondja, »hogy a nagy Werbőczy a Deák-családból származván, a mi águnkkal a legközelebbi vérviszonyban van«. Ugyanis Werbőczy nemzetsége a XV. század közepéig Kerepeczi néven fordult elő; nevüket a beregmegyei Kerepecz falútól kapták, mely birtokuk volt. A mi Werbőczink apja Kerepeczi Osvát volt, kinek nejétől, Deák Apolloniától született Werbőczy István, a jogtudós s még három fiú-testvér. Innét van a Deák- és Werbőczy-család rokonsága, melynek történeti igazolását Kemény szerint Horvát István említett könyvéből, részint Szirmay Antalnak munkájából, a »Notitia Comitatus Ugocsis«-ből vehette. Itt pl. a 80. lapon Deák Apolloniáról, Kerepeczi Osvát nejéről egy 1516-ban kelt perirattal kapcsolatban van szó; Horvát Istvánnál pedig a Kerepeczi-, ill. Werbőczy-család vagyoni és egyéb viszonyairól nagyon sok helyütt történik említés,

a miből a regényben említett rokonság megállapítható. Sőt a 86. levélben Werbőczy István egyik örökösödési ügyénél (1514-ben) mint tanu valami Deák István nevű nemes szerepel (171. l.), a ki lehetett talán a mi Pista bácsink is.

Bár a regényben a két Deák testvér már elaggott és a mult emlékein élő alakok, kik sem a politikai életben, sem a harcmezőn aktív szerepet nem játszanak, a költő mégis történeti színben akarja őket feltüntetni. Politikai pártállásukról a regényből annyit tudunk meg, hogy kezdettől fogva belső meggyőződésből Zápolya pártján állottak. Ifjúkorukban több harcban jelesen vitézkedtek. Többi között felemlíti az író, hogy 1532-ben Kőszeg ostrománál szerepeltek s részt vettek Esztergom vívásában. Szóval, ha a két Deák testvérnek a regény cselekvénye korában történeti szereplést nem is juttat a költő, ifjú korukból felhozott pár epizod által történeti mázzal vonja be őket. Werbőczyvel való hiteles rokonságuk pedig elég indok arra, hogy a korrajz keretébe beilleszthetők legyenek.

A regény többi szereplői azonban már tisztán a költő képzeletének alkotásai; de egy sincs közöttük, a melyik nem szolgálná azt az eszmét, a miért a munka készült.

LOÓSZ ISTVÁN.

